

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ДЖЕРЕЛО ЖИВЛЕННЯ КОРУПЦІЇ

Корупція – актуальна проблема, що об'єктивно існує. Вона підриває основоположні принципи демократії, завдає значної шкоди справі забезпечення захисту прав і свобод громадян, гальмує розвиток економіки та становлення ринкових відносин, підриває міжнародний авторитет України. Саме на це акцентував увагу Президент України в своєму Указі «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» від 6 лютого 2003 року [1, с.14].

Цільовий план Україна – НАТО на 2003 рік, затверджений Державною радою з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України, також передбачає здійснення заходів по боротьбі з корупцією, відмиванням коштів та незаконною економічною діяльністю шляхом економічних, правових, організаційних і правоохоронних заходів для виключення зі списку FATF, зокрема прийняття та забезпечення виконання закону, який відповідає стандартам FATF [2, с.6].

Як нам уявляється, найбільш руйнівний характер впливу корупції відмічається (окрім сфери державного управління) саме в економічній сфері. Адже корупція як соціальне та правове явище з'явилась і розвинулась, перш за все, у зв'язку з економікою, економічними процесами в цілому, особливо фінансовими та товарними потоками. Небезпека економічної корупції визначається і тим, що вона зв'язана з «тіньовою економікою». Зростаючи на її ґрунті, вона потім стимулює розвиток і розширення «тіньової економіки», яка влітається в організовану злочинність. В результаті на цій основі (тіньова економіка – організована злочинність – корупція) починає формуватись кримінальне суспільство та кримінальна держава.

Як свідчать матеріали проведених нами досліджень, кожний другий економічний злочин скоюється організованою групою з корупційними зв'язками. За статистичними даними МВС України в 2002 р. було виявлено 132 такі групи (або кожна сьома). Вже в 2003 р. тільки столичною міліцією виявлено 393 кваліфіковані злочини економічної спрямованості, сума збитків від яких перевищила 100 млн гривень.

До цього часу багато проблем економічної корупції випадають з правового поля, що є прямим наслідком відставання законотворчості з об'єктивних і суб'єктивних причин. Проте значною мірою це і наслідок відкритого політичного лобювання законотворчих та інших нормативних актів, які необхідні «тіньовим» ділкам. За даними Державної податкової адміністрації 80% прибуткового податку забезпечується за рахунок людей з місячним доходом в 400 гривень і нижче. Це означає, що більш заможні цей податок не платять зовсім. Загальновідомим є і те, що ПДВ – несправедливий і руйнівний податок. Міністерство економіки свідчить, що пільги по ПДВ змушують державу платити більше, ніж отримувати по ньому. Податок не скасовується, бо для обмеженого кола осіб це спосіб заробити мільярди на махінаціях з цим податком [3, с.8].

Зарубіжні дослідники відмічають, що негативні наслідки корупції не обмежуються нанесенням збитків державним інтересам, вони можуть мати міжнародне значення. Американський політичний оглядач Т.Райт у статті «Порнографія влади» стверджує, що війна в Іраку є «корупційною». Її істинний мотив – отримання доступу до нафти, а девіз сім'ї Буша впродовж багатьох поколінь: «Нафта завжди густіша, ніж кров» («Oil is Always. Thicker than Blood»), виправдовує всякі зловживання з метою отримання вигоди [4, с.1].

В Україні, де основним механізмом реформування став переділ власності, відбулась фактична легалізація тіньових капіталів, від яких і бере свій початок прошарок нових власників. Результати соціологічного опитування показали, що 84% респондентів вважають, що найбільш значні капітали в Україні створені в тісному зв'язку з кримінальним світом, в обхід законів [5, с.3]. Держава переорієнтувалась на захист переділу власності і значних власників, створення новим суб'єктам економічних відносин пільгових умов, в тому числі шляхом обмеження втручання в сам механізм перерозподілу власності навіть в тих випадках, коли він здійснювався явно протиправним шляхом. Держава втратила власність, а з нею відповідальність за стан суспільства.

Досвід інших країн свідчить, що в цих умовах в державі неминуче зростає роль тіньової економіки та пов'язаного з нею криміналітету та корупції. В розділі «Подолання корупції та тіньової економіки» послання Президента України до Верховної Ради України (2002р.) вказується: «за експертними оцінками, нині частка тіньової економіки фактично зрівнялась з офіційною» [6, с.9]. Тіньова економіка – це та господарська діяльність, яка офіційно не реєструється. Це сукупність злочинів, які скоюються в сфері прихованої від держави економічної діяльності шляхом ухилення від податків, скоєння крадіжок, господарських злочинів та корисливих службових злочинів (корупції). О.В.Турчинов дає економічний аналіз «тіньової економіки», вказуючи, що вона складається з трьох блоків: 1) легальне виробництво товарів і надання послуг; 2) порушення в межах дозволеної економічної діяльності; 3) заборонені види діяльності (злочинний промисел і корупція) [7, с.13]. З них лише один легальний, не пов'язаний з порушенням закону, бо існує в рамках дозволеної державою діяльності.

Г.А.Матусовський зазначає, що межі поняття економічного злочину (з яким в кримінологічній літературі пов'язано поняття «тіньової економіки») важко визначити. Проте Г.А. Матусовський вірно стверджує, що це не може бути перешкодою для визначення складових елементів поняття, що важливо для наукового пізнання [8, с.32]. Втручання державних органів у поточну діяльність підприємств і організацій, довільне тлумачення законодавчих актів, уведення нічим не виправданих заборон і обмежень, на думку В.Д. Пчолкіна, стає сприятливим ґрунтом для тінізації економіки, поширення економічної злочинності і корупції [9, с.23]. За даними КРУ в минулому році з бюджету незаконно «вивільнено» 1,5 млрд гривень. Задокументовані 9,5 тисяч злочинів підтверджують гостроту проблеми. Тому ліквідація тіньових схем, прозорість у розподілі бюджет-

них коштів дозволяють перекрити один з основних каналів живлення тіньової економіки України.

Привабливість «тіньової» економіки в тому, що сьогодні в Україні вона більш ефективна, ніж офіційна, сприяє реалізації ситуативних економічних інтересів підприємців і менеджерів, які поєднують легальний і тіньовий бізнес. Відбувається це в добре обладнаних приміщеннях, недалеко від податкових органів міліції. Певну вину за це несе держава, яка встановила непосильні для підприємців податки.

За словами голови Асоціації банків А.Сугояко, тільки від операцій купівлі-продажу іноземної готівкової валюти за останні чотири роки банківська система недоотримала готівкової валюти 250-300 млн. гривень. За 1999-2001 роки через тіньовий обмін пройшло близько 50 млрд гривень, в 2002 році – понад 15 млрд гривень. Збір з купівлі валюти на готівковому ринку призвів до значного зростання обсягу валютних операцій в тіньовому секторі і його скороченню в банках. Саме тому в 2003 р. вказаний збір в Пенсійний фонд при купівлі валюти в обмінних пунктах відмінений. Ще один приклад. Якщо по тіньовому обміну готівкової валюти є статистика, то доля тіньового виробництва меблів в Україні поза статистикою. Проте в Італії оборот цієї галузі складає 10 млрд доларів США в рік, в Україні – лише 256 млн доларів США.

Економічна політика держави (приватизаційна, податкова, митна і т.д.) саме і породжують тіньові форми економічних відносин. Правила гри в економіці, які встановила держава, в значній мірі коректує і доповнює практика реалізації економічної політики. При цьому не завжди у краший бік. Майже 60% населення і підприємців у наш час не виконують закони, що регулюють економічну діяльність. Рівень правового регулювання правоохоронної діяльності не забезпечений законодавчо. Перший заступник голови парламентського комітету, депутат Верховної Ради України останніх чотирьох скликань, генерал-полковник міліції О.М.Бандурка стверджує, що з 58 законів України, які потрібні для реалізації конституційних положень, прийнято тільки 24 [10, с.6]. Якщо виникають ускладнення у взаємовідносинах з конкурентом, кредитором, партнером, останнього часто «замовляють» кілеру. Яскравим свідченням цього є вбивства в 2003 р. у м.Кривий Ріг Дніпропетровської області генерального директора підприємства – постачальника устаткування на гірничозбагачувальні комбінати та двох бізнесменів у м. Києві М. Франчука та С. Полетаєва. Всі ці вбивства правоохоронними органами мотивовані економічною діяльністю загиблих [11, с.1].

Існують різні теорії, що пояснюють причини розвитку тіньової економіки (яка в свою чергу стимулює корупцію). Однією з популярних є теорія перуанського економіста Е. де Сото. Він видав дві монографії з вказаного питання: «Иной путь» (1989 р.) та «Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире» (2002). Перуанський вчений принципово, по-новому, підійшов до пояснення генезису тіньової економіки, а саме: «Тіньова економіка – результат бюрократичної заорганізованості, яка перешкоджає вільному

розвитку конкурентних відносин» . Він доводить, що тіньовики встановлюють саме демократичний порядок, організуючи свою діяльність на принципах вільної конкуренції [12, с.14]. Інститут свободи і демократії, яким керує де Сото, провів декілька економічних експериментів. Ось «ціна законності» в Перу або тих витрат, що повинні нести особи, які бажають займатись звичайним легальним бізнесом. Щоб зареєструвати фабрику, на якій буде шитись одяг, експериментатори витратили 289 днів і суму в 32 мінімальні місячні заробітні плати (витрати на хабарі, мито, втрачені прибутки). Щоб отримати ліцензію на торгівлю у вуличному кіоску, вони витратили 43 дні і 15 мінімальних заробітних плат; а на отримання земельної частки для будівництва житла – відповідно 7 років і 56 мінімальних заробітних плат.

Щось дуже схоже має місце і в Україні. Місцева влада м. Харкова вже не один рік намагається спростити реєстрацію для українських підприємців малого і середнього бізнесу шляхом введення принципу «єдиного вікна»: замість походів по інстанціям підприємцю досить буде здати документи в одне бюрократичне «вікно» (є вже і адреса: Московський проспект, 96) і через певний час там же отримати всі необхідні для своєї діяльності документи. Проти єдиної реєстраційної палати виступили податківці, які посиланнями на внутрішні інструкції стверджують, що не можуть брати участь у роботі єдиної палати. Отже, якщо вказана палата і буде створена, то вона буде без представників ДПА. [13, с.15]. Палата не відкрита і досі, бо у виділеному приміщенні треба зробити ремонт, який може взагалі тривати «цілу вічність» . Цільовим планом Україна – НАТО на 2003 р. прямо передбачено вжиття заходів щодо реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності і ліцензування певних видів господарської діяльності єдиним органом (one – stop shop) [2, с.6].

Сьогодні підприємець, який краще маніпулює зв'язками з чиновниками, має більший стартовий капітал для хабарів, стає більш успішним, ніж то й, хто думає лише про виробництво [14, с.189]. Результатом сказаного є економічна ситуація в Перу: 1) 38,9% складає «тіньова економіка»; 2) 48% економічно активного населення зайняті в ній; 3) 61,2% робочого часу теж припадає на «тіньову економіку» .

Постає питання, а яка ж «ціна тіні» або витрат на: 1) ціну ухилення від покарань (ризик бути спійманим частково знижується хабарами, їх ще звуть особливою формою страхування); 2) неможливість брати участь у капіталістичних сферах виробництва; 3) слабку захищеність прав власника (неможливість використовувати контрактну систему)? Мабуть менша, ніж на офіційну економічну діяльність.

Експериментатори встановили, що в тішовій економіці є організації, що координують «нелегалів» між собою та законними державними інститутами. Навіть підкуп державних службовців має стійкий порядок, з яким згодні всі його учасники. Високі витрати бізнесу змушують тішовиків об'єднуватися в нелегальні організації. Виходячи з цього Е. де Сото вказує, що «для формалізації тішової господарської діяльності треба ле-

галізувати існуючі нелегальні практики і норми» (а не нав'язувати правові норми, що створені в парламентах) [14, с.45].

Головна наша відмінність від ситуації, яку досліджував Е. де Сото, полягає в тому, що в Україні основною різновидністю тіньових відносин є тіньове виробництво в рамках офіційного. Експерти Світового банку організували в постсоціалістичних країнах (в тому числі і в Україні) опитування власників дрібних приватних фірм. Завдання полягало у вивченні причин «тінізації». Результати були оформлені в концепції «граблячої руки» (див. табл.). Концепція стала популярною [15, с.7].

Таблиця

Моделі розвитку бізнесу по Т.Фрею і А.Шляйферу

Моделі	Невидима рука (країни Східної Європи)	Допомагаюча рука (Сінгапур, Південна Корея, КНР тощо)	Грабляча рука (нас цікавлять пост-соціалістичні країни)
Правове середовище	Уряд не над законом Суди захищають контракти	Уряд над законом. Влада використовується для допомоги бізнесу Державні службовці захищають контракти	Уряд над законом. Влада використовується для отримання ренти Мафія захищає контракти
Регулювання	Узаконені правила, згідно з якими діє уряд. Мінімальне регулювання <u>Корупція слаба</u>	Допомога з боку уряду окремим підприємцям. Складне регулювання Корупція <u>організована</u>	Грабінницьке регулювання численними державними інститутами <u>Корупція дезорганізована</u>

Розмах неофіційної діяльності легальних фірм залежить від вимогання службовців. Згідно з вищевказаними опитуваннями, вимогання визнає кожні дев'ять з десяти підприємців в Україні, в країнах Східної Європи – лише один з п'яти. За даними соціологічного опитування, хабар цікавить службовця, якщо його розмір більший чверті місячного прибутку чиновника [16, с.13]. Начальник УМВС України в Дніпропетровській області у виступі перед громадськістю міста вказав, що середній розмір хабара в регіоні 3,5 тис. гривень, а максимальний – 40 тис.доларів США [17, с.4]. Експерти Світового банку оцінили річну суму хабарів в Україні розмірами двомісячного торгівельного обороту.

У лютому 1999 р. вступила в силу Конвенція по боротьбі з корупцією в міжнародному бізнесі. 34 країни, які підписали Конвенцію, тепер можуть судити корупціонерів за внутрішніми законами. За останні три роки в США викрито 180 фактів корупції при підписанні міжнародних угод, загальний обсяг хабарів Міністерство торгівлі оцінило в 80 млрд.доларів США. Ведеться розслідування по нецільовому використанню мільярда доларів із п'яти, виділених світовим співтовариством на відбудову економіки Боснії і Герцоговини.

Механізм «граблячої руки» був досліджений в різних країнах. І скрізь було отримано підтвердження думки де Сото, що «вихід в тінь» – закономірний результат того, що: 1) *Витрати легалізації: (податки, хабарі, бюрократичний контроль) більші, ніж витрати «тіні» (дань рекетирам, неможливість легального захисту прав власності тощо)* 2) *«грабляча рука» чиновника вимагає більше, ніж невидима рука ринку.*

Кому вигідне існування «сірих» схем? Тільки на перший погляд всім, бо знижує загальний рівень витрат (якщо в 2000 р., за оцінками учасників ринку, вони платили в середньому 30% офіційного об'єму платежів, то в

2001р. – вже 60%. Хоча у різних галузях ситуація відрізняється). Підрахунки свідчать, що тіньова економіка вигідна: 1) брокерським командам і тим, хто має свою частку від «тіні» – перш за все корупціонерам; 2) дрібним компаніям, які конкурентноздатні тільки за рахунок «сірих» схем [15, с.775].

Цілком свідомо поведінка нових службовців стала головною причиною зросту тіньових схем (особливо «сірих») і значної корумпованості державного апарату. Вивченням цього питання на постсоціалістичному просторі займався В. Радаєв. З точки зору В.Радаєва, для оздоровлення бізнесу необхідно вдосконалювати законодавчу і податкові системи, створювати громадський контроль за діяльністю органів влади. Погляди на те, що головну увагу в розвитку суспільства треба приділяти саме правовим інститутам, поділяють відомі економісти, лауреати Нобелівської премії з економіки Р.Коуз, Д.Норт, економісти Р.Познер, Т.Умбек, Х.Демсетц, українські юристи Г.А.Матусовський, В.Д.Пчолкін, А.Г.Кальман, А.І.Перепелиця та інші.

Шведський економіст, лауреат Нобелівської премії Г.Мюрдаль у своїй книзі «Азіатська драма: дослідження зубожіння народів» (1968) запропонував культурологічний підхід. Згідно з цим підходом головною причиною розвитку тіньової економіки є культурні норми, які розглядають конкурентну приватну підприємницьку діяльність як морально осуджувану. Для стримування тіньової економіки необхідно розвивати ті форми підприємництва, які позитивно сприймаються традиційною господарською культурою.

Глибоко проблема культурної обумовленості корупції розглянута Б.Хастидом. За допомогою статистичного аналізу кореляції між індексом корупції і культурними вимірами в 50 країнах він довів, що рівень корупції високий в тих з них, де для культурних характеристик властиві велика дистанція влади, високий рівень високий рівень колективізму.

І.Клямкін та Л.Тимофєєв провели економіко-соціологічні дослідження, які показали, що 86% громадян вважають боротьбу з тіньовою економікою і корупцією важливою проблемою, але при цьому майже 40% зберігають позитивне або нейтральне відношення до прямої чи непрямой участі в тіньовій практиці [18, с.217, 225].

Ми вважаємо, що у вітчизняній практиці необхідно враховувати, що культурні традиції менш еластичні, більш інерційні, ніж правові. Залежність від попереднього розвитку не дає можливості відмовитись від традицій, але дозволяє проводити поступові зміни в правових межах. Дії правоохоронних органів в цьому процесі повинні мати особливу економічну спрямованість. Ризик «бути спійманим» при роботі в неправовому полі повинен не покриватись прибутком від несплати податків, проникненню в економіку «брудних грошей». Заходи по стимулюванню легітимної поведінки повинні бути доповнені заходами силового впливу з боку правоохоронних і контролюючих органів. Серед напрямків, у яких правоохоронні і контролюючі органи мають активувати роботу, є виявлення і попередження податкових правопорушень при обміні «тіньової» продук-

ції з використанням транспортних підприємств або при її оплаті через кредитно-фінансові установи.

Треба враховувати і «життєвий цикл» тінювих злочинів. Спочатку розробляється схема уникнення оподаткування. Далі вона набуває поширення. Коли схема стає відомою правоохоронним органам, відбувається «напрацювання» досвіду протидії цій схемі, пошук форм і методів, тактики ефективного виявлення вказаних злочинів. Далі можливе масове виявлення злочинів і відшкодування збитків до бюджету. Відпрацьовується нова «тінюва» схема і все починається спочатку. Тому ліквідація економічних основ, пошук методів протидії, що забезпечать баланс на користь контролюючих та правоохоронних органів, встановлення стабільних правил, що затверджуються органами державного управління, зменшення корупції (існує цілий ринок, який пропонує свої послуги) – складні процеси. Необхідні «переговорні площадки» на різних рівнях (або постійний переговорний процес) між представниками бізнесу, державної влади і генеральна угода про легалізацію «тінювого» бізнесу. Загальна зацікавленість у цьому існує. Обидві сторони виграють при ліквідації «чорних» схем, які спотворюють ринок і нічого не відраховують до державного бюджету. Рішення, очевидно, має об'єктивні обмеження, бо в «тінювій» економіці мають місце інтереси різних впливових груп.

Список літератури: 1. Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» від 06.02.2003, № 84/2003 // Урядовий кур'єр. 2003. № 25. 2. Цільовий план Україна – НАТО на 2003 рік у рамках плану дій Україна – НАТО // Урядовий кур'єр. Орієнтир. 2003. № 61. 3. Бродський М. Из «тени» в свет перелетая // Аргументы и факты в Украине. 2003. № 15. 4. Wright T.J. The Porrography of Power. A Semi – Weekly Column of Political Commentary. July – 15 – juli – 31. 2002. 5. Сивкова В. Богатые тоже плачут // Аргументы и факты. 2000. № 50. 6. Україна: поступ у ХХІ століття (стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки) // Урядовий кур'єр. 2000, № 34. 7. Турчинов О.В. Тінюва економіка (Методологія дослідження та механізми функціонування): Автореферат дис. ... д-ра екон. наук. К., 1997. 8. Матусовський Г.А. Экономическая преступность: криминалистический анализ. Х., 1999. 9. Пчолкін В.Д. Організація діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ щодо протидії тінізації економіки // Вісник НУВС. 2002. Вип. 18. 10. Бандурка О.М. Потрібно змінити дві речі – звітність і мислення // Іменем закону. 2003. № 3. 11. Вежнин В. Бизнес на крови // Уголовное дело. 2003. № 7. 12. Де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. М., 1995. 13. Никоненко С. На пути предпринимательства встал ремонт // Комсомольская правда в Украине. 2003. 24 января. 14. Де Сото Э. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире. М., 2001. 15. Frye, Shleifer. 1997. 16. Толстых Е. Воронежская аномалия // Международный ежемесячник «Совершенно секретно». 2003. № 1. 17. Комсомольская правда в Украине. 2002. № 50. 18. Клямкин И., Тимофеев Л. Теневая Россия. М., 2000. 19. Радаев В. Бизнес на пути легализации // Вопросы экономики. 2001. № 6.

Надійшла до редколегії 01.04.03